

ДО ІСТОРІЇ ФОРМАНТА -ани (-яни)

Formant -any (-yany) passed difficult history of forming. His origin, in particular, his primitive element ***-n-**, arrives at indo-european epoch. Suffix of -any (-yany) < ***-janinъ** (***-eninъ**) – productive formant praslov'yanscoi day. For his help the names of habitants of definite localities, tribes, place-names, were created. The relatively stable character of functioning of this formanta was folded as early as an old slavonic epoch, about what testifies the various semantic loading of structures with the suffix of -any (-yany). His basic value, as was marked, is local-ethnic, – pointing on the less or greater group of people after the definite sign of territory, where they settled, or which they resembled from. Next to it own place-names are witnessed on -any (-yany), in which the function of formanta is genetically unconnected with the function of suffix of -any (-yany) < ***-janinъ** (***-eninъ**) – the names, that are, more reliable, by investigation of analogy to the local-ethnic names of this type.

Географічні назви на -ани (-яни) – один з найархаїчніших загальнослов'янських типів ойконімів, мотивованих назвами груп людей. Проблемі вивчення слов'янської ойконімної структурно-словотвірної моделі на -ани (-яни) присвячена значна література, однак в українському мовознавстві монографічно досліджені вони не були [Бучко 1997; Podlawska 1972; Taszycki 1958; Spal 1958]. Одним з першочергових завдань цих досліджень є словотвірний аналіз географічних назв, в якому окреме місце належить вивченню післякореневої афіксальної частини топоназви. У процесі такого аналізу виявляється зв'язок між значенням суфікса як словотворчого компонента назви і значенням граматичної категорії числа назви, розкривається взаємозумовленість цих факторів і семантики основи ойконіма. З цього погляду спільнослов'янська словотвірна модель на -ани (-яни) становить особливий інтерес для історичної лексикології.

Поява назв на -ани (-яни) припадає на давній період розвитку суспільства. Перші деривати такої структурно-словотвірної моделі виникли у

період первіснообщинного ладу, коли назва на -ани (-яни) ще не була топоназвою, а означала колектив людей, які заселяли певну територію, і тільки з часом вона стала назвою цієї території. За В.Ташицьким, назви на -ани (-яни) – локально-етнічні, первісно вони означали меншу чи більшу групу людей і були мотивовані характером місцевості, яку вони заселяли, або з якої вони походили: ***-janino/*-ěnino**: пол. *Brzeżany, Dębiany, Nagórzany, Zalesiany, Przemyślan, Raciborzany*; чes. *Bukovany, Hořany, Olšany, Poříčany, Bítovany, Olomoučany*; серб. *Brežani, Doljani, Banjani, Podgorani, Zabrdjani, Bošnjane* [Taszycki 1958: 262].

Географічні назви з формантом -ани, що походить від ***-janinъ (*-ěninъ)** і виступає у загальнослов'янських онімних типах, виділяє у структурно-граматичній класифікації слов'янських географічних назв С.Роспонд: пол. *Brzeżany, Dębiany*; чes. *Bukovany, Olomoučany*; серб. *Brežani, Doljani*, бойк. *Horbjany, Horčany* [Rospond 1957: 43].

Заслуговує на увагу думка Л.Л.Гумецької про те, що в онімах цього типу виступає суфікс **-ян-инъ (<*-jan-ino-)**, який у топоназвах утворював тільки іменники у множині на -яни і первісно означав жителів місцевості, названої в основі слова: *из вижнянь, мимо Галичаны, с кобылянъ, тисмянчаны* [Гумецька 1958: 53].

Інтерпретація будови форманта ***-janinъ (*-ěninъ)** постає різною.

І.І.Ковалик вважає, що суфікс **-анин(-янин)** виник на ґрунті первинного суфікса **-ин**, що у ранній староукраїнській мові мав насамперед сингулятивну функцію, але також утворював деякі назви осіб за національністю [Ковалик 1958: 44-45]. Більшої продуктивності набув згодом цей суфікс, поширений формантом **-ан (-ян)** [Гумецька 1958: 80]. Ж.Ж.Варбот у системі давньоруського іменного словотвору виділяє простий суфікс ***-an-**, до якого в однині приєднується суфікс **-inъ**: *бежанин* рос. „беглец”, мн. *бежане*; *кличанин* рос. „пугающий на охоте зверей криком”, мн. *кличане* [Варбот 1969: 90].

Переконаливими з цього приводу є погляди А.Мейє. Індоевропейський суфікс **-inъ** служив для утворення похідних, що означали осіб. Так, ми маємо ГОСПОДИНЪ „господар дому” від ГОСПОДЬ – „господин”. Ці слова, на думку А.Мейє, служать однією до імен, що збереглися у множині без суфікса: ПОГАНИНЪ „язичник” – однина від ПОГАНИ „язичники”; ГРАЖДАНИНЪ однина від ГРАЖДАНЄ [Мейє 1951: 294]. Так, від спільнослов’янського *gordъ „город” було утворено похідне *gordjan- (одн. *gordjaninъ) „горожанин”: ст.сл. ГРАЖДАНИНЪ, болг. гра̀жданин, серб. гра̀ђанин (gràđanin), рос. горожа́нин”. Імена на **-ан-**, наприклад, ст.сл. graždan – „горожанин, гражданин” мають в однині суфікс одиницності -ino-, звідки одн. ГРАЖДАНИНЪ при множині ГРАЖДАНЄ [Мейє 1951: 78, 338].

У „Нарисі праслов’янського словотвору” Ф.Славського підкреслено, що суфіксація виступає головним способом творення іменників праслов’янської мови. Серед праслов’янських суфіксів з формантом **-n-** виділено суфікси **-ěn-inъ**, **-jan-inъ**. За будовою це складені суфікси, де частини **-ěn-** і **-jan-** – форманти тематів приголосних на **-n-**. Частина друга – то сингулятивний суфікс **-inъ**. Первинна відміна на приголосний скрита у множині (по відпаданню сингулятивного **-inъ**): *gord’an-inъ: gord’an-e; Slověn-inъ: Slověn-e* [Slovník 1974: 119].

Суфікси **-ěn-inъ** (**-jan-inъ**) творять назви мешканців певних місцевостей, що репрезентовано у назвах племен і географічних назвах:

-gorděninъ: gord’aninъ ”мешканець города” < gordъ ”город”;

-beržaninъ ”мешканець берега, узбережжя” < bergъ “узгір’я, урвище, берег”;

-dvorěninъ: dvor’aninъ “той, хто належить до двору пана, магната” < dvor “двір”;

-selěninъ: sel’aninъ ”мешканець села” < selo “село, поселення”;

-gor’aninъ ”мешканець гір” < gora “гора, ліс”;

-Pol’ane “Поляни” < pol’e “рівнина, поле”.

Обидві форми **-ĕn-** і **-jan-** мають абсолютні відповідники у лит. **-ĕn-as-**
-ion-is-:

-girė'nas "мешканець лісу" < *girė, giria* "ліс";

-kalnė'nas "мешканець гір" < *kalnāi* "гори";

-dvarionis (давнє і діал.) „пан з двору" < *dvāras* "двір";

-kiemionis "селянин" (діал.) < *kiēmas* "село" [Slowik 1974: 119].

Походження суфікса **-ани** < ***-janino-/ *-enino-**, представленого на теренах Славії [Podlawska 1972: 71], досліджувала Б.Ліндерт, яка зазначала: „К.Бругман і В.Вондрак виводили формант **-jan-inъ** з праїндоевропейського форманта **-iōn**, а **-ĕn-inъ** Ф.Міклошич і В.Вондрак виводили зі слов'янського форманта **-ēno**, Й.Зубатий – із латинського форманта **-ēnus**. Якщо прийнемо, що праслов'янський формант ***-jan-inъ** відповідав, як вважали К.Бругман і В.Вондрак, грецькому формантові **ιον**, латинському **-iōn** і походить з праїндоевропейського форманта **-iōn**, а праїндоевропейський формант **-iōn** виступав в апофонічному ряді: **-en, -on, -ĕn, -ōn, ien, ion, iēn, ion**, – то можемо вважати форманти **-jan-in, -an-inъ, -ĕn-in** за частково скритий на праїндоевропейському ґрунті суфікс **-n-** апофонічного ряду: **-iōn-, -ōn-, -ēn-**“ [Lindert 1967: 37-38].

Причина розбіжності думок щодо виникнення і розвитку форманта **-ани** (**-яни**) полягає у відсутності документальних джерел, які б відбивали процес формування суфікса протягом віків. У комплексі морфем того чи іншого слова важко виявити суфіксальні елементи у їх первісних зв'язках і структуру суфіксів у цілому. „Під впливом мовних і позамовних факторів форманти в „лінгвістичній безперервності" настільки змінювалися як в акустичному, так і у фізичному та психофізіологічному відношеннях, що стерлися майже всі сліди їх первісної структури” [Купчинський 1981: 40].

У системі українського суфіксального словотвору іменників цей тип дериватів є досить продуктивним. Більшість слів словотвірного типу з суфіксом **-анин** (**-янин**) складають назви осіб за національністю, місцем проживання або народження (мотивуючі слова тут – переважно топоніми,

що означають країни, міста, місцевості, рідше – загальні назви зі значенням місцевості): *росіянин, вінничанин, побережанин, горянин* [Словотвір 1979: 79-80]. Сюди ж відносять представників давніх слов'янських племен: *полянин, древлянин, волинянин* тощо. Невеликими групами представлені утворення цього типу зі значенням „послідовник релігійного вчення” (*лютеранин, християнин*), а також „член певного колективу, угруповання” (*каторжанин, мирянин, односільчанин*).

У сучасній українській мові загальні назви на -ани (-яни) функціонують передусім як назви народностей, жителів певних історико-етнографічних чи географічних регіонів, а також як катойконіми. На думку Ю.О.Карпенка, суфікс -ян(ин), множина – -яни, тісно пов'язаний з топонімією [Карпенко 1973: 17]. Регулярно творячи назви мешканців від назв населених пунктів на **-*їь, -ичі, -ів(<-ов), ин**, суфікс виступає і у власне топонімічній функції, творячи, завжди у множині, назви поселень, які історично є назвами мешканців певної території. Це явище прослідковується не тільки в українській ойконімії, а й на білоруському онімному матеріалі. Так, пам'ятками писемності засвідчено такі назви на -ани (-яни) на позначення жителів: 1494 р. – *Велижане, Переломчане* [АЛРГ: 57]; 1496 р. – *на случанъ* (пор. 1496 р. – *на реце на случи* [АЛРГ: 63]), *Торопчане* [АЛРГ: 63]; *в Мемежанъ, в Нежелчанъ, с Плавечанъ, в Рожъничанъ, в Любочан, в Туранъ* [АЛРГ: 67]; 1499 р. – *Речычане, Свислочане* (пор. 1496 р. – *Свислоч* [АЛРГ: 64]), *Бобруяне* (пор. 1496 р. – *Бобруескъ* [АЛРГ: 64]), *Мозыряне* (пор. 1496 р. – *Мозыр* [АЛРГ: 64]) [АЛРГ: 87]; 1501 р. – *Котичанъ* [АЛРГ: 101]; 1507 р. – *отъ Полочанъ* [АЛРГ: 121] (пор. 1492 р. – *в Полоцку* [АЛРГ: 56]); 1529 р. – *съ Колчичанами* [АЛРГ: 228]; *до Горвличанъ, до Пчичанъ* (пор. 1496 р. – *Пчич* [АЛРГ: 64]) [АЛРГ: 229]; 1611 р. – *Топорищане* [Арх. ЮЗР ШІІ: 167]. Суфікс -ани (-яни) виступає засобом позначення певного колективу, групи людей, мешканців певної території. Назви поселень на -ани (-яни) являють собою переосмислення неозначеної множини (назва групи людей) в

одиночні предмети (назва місця проживання цих людей). Спочатку виникла назва якогось колективу, а потім – назва території, яку він заселяв.

Функція суфікса -ани (-яни) розширюється, він виступає у гелонімах, оронімах тощо, тобто в інших типах онімів, яким він не властивий, зокрема, у таких топонімах: 1565 р. – озеро *Мишани* [Арх. ЮЗР VII/II: 313], 1570 р. – урочище Нагоряни [AGZ X: 102], 1602 р. – болото *Карани* (*Караньє*) [ŽDz XXI: 478]; 1624 р. – узгір'я *Озеряни*: "...okolo wzgórzu, Ozierzany zwanego" [ŽDz XXI: 377]; 1765-1769 рр. – урочища *Ольшани* [ГОЛУ: 82], *Щербани* [ГОЛУ: 85]; 1786 р. – ліс *Кіздани* [Арх. ЮЗР VI/II: 303]; 1791 р. – урочище *Квіздани* [Арх. ЮЗР VI/II: 420]. Виникнення цих онімів – результат зміни суфіксом -ани (-яни) свого первісного чіткого семантичного навантаження – назва групи людей. Можливо, він формально утворював нові власні назви, які виникали за аналогією до уже існуючих назв на -ани (-яни) на позначення мешканців.

Формант -ани (-яни) пройшов складну історію формування. Його виникнення, зокрема, його первісний елемент ***-n-**, сягає індоєвропейської епохи. Суфікс -ани (-яни) < ***-janinь (*-ěninь)** – продуктивний формант праслов'янської доби. За його допомогою творилися назви мешканців певних місцевостей, племен, географічні назви. Відносно стабільний характер функціонування цього форманта склався ще у давню слов'янську епоху, про що свідчить різноманітне семантичне навантаження формацій з суфіксом -ани (-яни). Основне його значення, як відзначалося, локально-етнічне, – вказівка на меншу чи більшу групу людей за певною ознакою території, де вони оселилися, або з якої вони походили. Воно впливає із різних характеристик тієї місцевості, на якій розташовувалися й осідали люди, або зумовлене назвами населених пунктів, з яких йшов процес переселення. Так, за допомогою форманта -ани (-яни) топоніми переходили у назви людей, а потім означали і людей, і ті поселення, в яких вони жили. Апетив поступово втратив своє загальне значення і набув значення одиницності.

Основним при переході назв однієї категорії в іншу (назви поселенців у назву поселення) був факт освоєння і заселення земель колективами.

Поряд з цим засвідчено топоніми на -ани (-яни), в яких функція форманта генетично не зв'язана з функцією суфікса -ани (-яни) < ***-janinъ** (***-ĕninъ**) – назви, що є, вірогідно, наслідком аналогії до локально-етнічних назв цього типу.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Бучко Д.Г. Ойконіми Покуття на -ани, -яни на загальнослов'янському фоні // Наук. записки Терноп. пед. університету. Серія: Лінгводидактика. – Вип. I. – Тернопіль, 1997. – С.83-86.
- 2.Варбот Ж.Ж. Древнерусское именное словообразование. – М.: Наука, 1969. – 230с.
- 3.Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К., 1958. – 298с.
- 4.Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К., 1973.
- 5.Ковалик І.І. Словотворча будова збірних та одиничних іменників у сх.сл. мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами //Питання слов'янського мовознавства, 1958. Кн.6 – С. 18-50.
- 6.Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981. – 250с.
- 7.Мейє А.О. Общеславянский язык. – М., 1951. – 491с.
- 8.Словотвір сучасної української літературної мови/ За ред. М.А.Жовтобрюха. – К., 1979.
- 9.Lindert B. Formanty służące do tworzenia nazw mieszkańców w językach slowianskich. – Lublin, 1967.
- 10.Podlawska D. Nazwy etniczne z sufiksami -any i-ice na terenie Polski. // Onomastika. R.XVII. Zeszyt 1-2., 1972. – S. 65-82.
- 11.Rospond S. Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna slowianskich nazw geograficznych. – Wroclaw, 1957. – 75s.

12.Słownik prasłowiański/ Pod red. F.Sławskiego. T.1. – Wrocław, 1974.

13.Spál J. Mistní jména obyvatelská na -any// Sborník vyšší školy pedagogické v Plzně, 1958. – S. 5-133.

14.Taszycki W. Słowiańskie nazwy miejscowe. //Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka. – Wrocław- Kraków, 1958. – S. 228-268.

ДЖЕРЕЛА

АЛРГ – Акты литовско-русского государства, изданные М.Довнар-Запольскимъ. Вып. I (1390-1529). – М., 1899.

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. – К., 1859-1914. – Ч.I -VIII. – Т. 1-35.

ГОЛУ – Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – 186 с.

AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej... . – Lwów, 1868-1935. – Т. 1-25.

ŹDz – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1876-1897. – Т. 1-22.

СКОРОЧЕННЯ

бойк. – бойківський

болг. – болгарський

діал. – діалектне

лит. – литовський

пол. – польський

рос. – російський

серб. – сербський

ст.сл. – старослов'янський

чес. – чеський

мн. – множина

одн. – однина

пор. – порівняти